

एम. ए. भाग-२ राज्याशास्त्र सत्र-३ :
Major Mandatory : Comparative Politics

घटक १
राज्यघटनावाद

अनुक्रमणिका :

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय विवेचन
 - २.२.१ घटनावादाचा अर्थ आणि स्वरूप
 - २.२.२ घटनावादाचे महत्त्व
 - २.२.३ घटनावादाची प्रमुख प्रारूपे
 - २.२.३.१ ब्रिटीश घटनावाद
 - २.२.३.२ अमेरिकन घटनावाद
 - २.२.३.३ चीनमधील घटनावाद
- २.३ सारांश
- २.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
- २.५ स्वयं- अध्ययनासाठी प्रश्न
- २.६ स्वयं- अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

२.० उद्दिष्टे :

मागील घटकात आपण तुलनात्मक राजकारणाचा अर्थ आणि तुलनात्मक राजकारणाच्या अभ्यासाचे महत्वाचे दृष्टिकोन समजावून घेतले आहेत. या घटकात आपण 'घटनावाद' आणि 'ब्रिटीश, अमेरिका आणि चीन घटनावाद' यांचा अभ्यास करणार आहोत. या घटकाच्या अभ्यासा अंती आपण -

- घटनावादाचा अर्थ आणि स्वरूप समजावून घेणार आहोत.
- घटनावादाचे महत्त्व समजावून घेणार आहोत.
- ब्रिटीश, अमेरिकन आणि चीन राज्यघटनांचा आणि घटनात्मक विकासाचा अभ्यास करणार आहोत.

२.१ प्रास्ताविक :

प्रत्येक राज्यसंस्थेला एक स्वतंत्र राज्यघटना असते. त्यास संविधान असेही म्हटले जाते. त्यामुळे 'घटना' 'राज्यघटना' किंवा 'संविधान' हे शब्द इंग्रजीमधील 'Constitution' या शब्दाचे मराठी भाषांतर आहे. त्यामुळे इंग्रजीमधील 'Constitutionalism' शब्दाला मराठीमध्ये 'घटनावाद', 'राज्यघटनावाद' किंवा 'संविधानवाद' असे म्हटले जाते. या घटकात वरीलपैकी सर्व शब्दांचा एकाच अर्थाने वापर केला आहे.

कोणत्याही देशाचा कारभार सुव्यवस्थित चालावा, तसेच तो एक संहितेनुसार चालावा, यासाठी राज्यघटना आवश्यक असते. घटना म्हणजे देशाचा मूलभूत कायदा असतो. या कायदानुसार देशाचा कारभार चालविला जातो. आधुनिक काळात प्रत्येक देशाची स्वतःची राज्यघटना आहे. जर्मन विचारवंत जेलिक म्हणत, 'राज्यघटनेशिवाय राज्य असून शकत नाही. राज्यघटनेशिवाय राज्य म्हणजे बेबंदशाही होय.' म्हणून राज्यघटना आणि घटनावाद यांच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे. तुलनात्मक दृष्टिकोनातून अभ्यास केल्यास घटनावादाचा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो.

२.२ विषय विवेचन :

२.२.१ घटनावादाचा अर्थ आणि स्वरूप :

प्राचीन काळापासून 'राज्यघटना' ही संकल्पना अस्तित्वात आहे. इ.स.पूर्व काळात ग्रीक नगर राज्यामध्ये राज्यघटनेचे संदर्भ आढळतात. ऑरिस्टॉटलने तात्कालीन १५८ राज्यघटनांचा तुलनात्मक अभ्यास केला होता. तथापि, 'घटनावाद' किंवा 'संविधानवाद' ही आधुनिक संकल्पना आहे. घटनावादाचा अर्थ समजावून घेण्यासाठी प्रथम राज्यघटना म्हणजे काय? हे समजावून घेणे आवश्यक आहे.

● राज्यघटना म्हणजे काय?

राज्य ही एक राजकीय संस्था आहे. राज्याचा कारभार कसा चालवावा याबाबत काही लिखित आणि अलिखित नियम असतात. हे नियम मूलभूत असतात. या नियमानुसार राजकीय संस्था आणि राज्यकर्ते यांच्या भूमिका निश्चित होतात. शासन आणि नागरिक यांच्यातील संबंध स्पष्ट होण्यास राज्यघटना आवश्यक असते. हे कार्य राज्यघटनेद्वारे केले जाते. म्हणून राज्यघटना म्हणजे राज्याच्या मूलभूत कायदा, जो लिखित किंवा अलिखित असू शकतो. ज्या आधारे शासन आणि जनता यांच्यातील संबंध निर्धारित केले जातात आणि ज्यामुळे शासनाच्या अधिकारावर निर्बंध येतात.

● घटनावाद म्हणजे काय?

घटनावादाचा अर्थ स्पष्ट करताना राजकीय अभ्यासकांनी 'संविधानवाद' (Constitutionalism) या संज्ञेचा देखील वापर केला आहे. घटनावाद ही शासनाची सत्ता नियंत्रित करण्याची एक राजकीय व्यवस्था आहे. तसेच ती लोकांची आस्था व निष्ठा यांनी मिळून बनलेली शक्ती आहे. शासनाची सत्ता नियंत्रित

करण्यासंबंधीचे आदर्श, मूल्य, आस्था, विश्वास यासंबंधीचे प्रतीक म्हणजे घटनावाद होय. घटनावाद ही एक जटील आणि गुंतागुंतीची व्यवस्था आहे. काही विचारवंतांनी घटनावादाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे.

केरि व अब्राहम यांच्या मते, “प्रचलित संविधानातील निर्देशानुरूप शासनकारभाराच्या पद्धतीला संविधानवाद असे म्हणतात.”

कार्टन व हर्ज यांच्या मते, “मूलभूत अधिकार व स्वतंत्र न्यायपालिका ही संविधानवादाची अनिवार्य सर्वसामान्य अशी विशेषता आहे.”

पिनाँक व स्मिथ यांच्या मते, “शासनाची सत्ता मर्यादित करण्याची प्रक्रिया आणि मर्यादित शासनासंबंधीचे खरे वास्तव यांना संबोधण्याचे एक नाव असा संविधानवादाचा सोपा अर्थ आहे.”

१) मूल्याधिष्ठित संकल्पना : प्रत्येक देशाने जोपासलेल्या मूल्यांचा आणि आदर्श तत्वांचा आधार घटनावादाला असतो. त्या मूल्यांचा जोपासना करण्यासाठी लोकांची कोणत्याही प्रकारचा त्याग करण्याची तयारी असते. उदा., स्वातंत्र्य, समता, न्याय, कायद्याचे राज्य इ. मूल्यांच्या रक्षणासाठी घटनावाद आग्रही असतो. आधुनिक काळातील अनेक देशांनी शासनाची सत्ता मर्यादित व नियंत्रित करण्यासाठी या मूल्यांचा स्विकार केला आहे. साम्यवादी राजवटीतील घटनावाद ‘आर्थिक समता’ आणि ‘उत्पादनाच्या साधनावर सामूहिक मालकी’ या मूल्यांना आधारभूत मानून काम करतो.

२) सांस्कृतिक अधिष्ठान : घटनावादाला त्या देशाचे सांस्कृतिक अधिष्ठान असते. कोणत्याही राजकीय समाजातील आदर्श व मूल्ये ही त्या समाजाच्या संस्कृतीमधूनच निर्माण झालेली असतात. ज्या देशात सांस्कृतिक विविधता असते तेथे घटनावाद समन्वयवादी भूमिकेतून ‘विविधतेत एकता’ निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत असतो. भारतीय घटनावाद याचे आदर्श उदाहरण आहे. ‘व्यक्तीस्वातंत्र्य’ आणि ‘उदारमतवाद’ ही इंग्लंडच्या संस्कृतीची मूल्ये आहेत. तेथील घटनावादाचा विकास या मूल्यांवर आधारित आहे.

३) गतीशील संकल्पना : घटनावाद राजकीय व्यवस्थेला स्थैर्य प्राप्त करून देतो, परंतु त्याचवेळी ती गतीशील संकल्पना देखील आहे. घटनावाद समाजाला प्रगतीच्या दिशेने घेऊन जातो. सामाजिक परिस्थितीत ज्याप्रमाणे काळानुरूप परिवर्तन होते, त्याप्रमाणे राज्यघटनेत देखील परिवर्तन होणे आवश्यक असते. तरच घटनावादाची स्विकारता वाढण्यासाठी किंवा टिकण्यासाठी मदत होते. तो गतीशील असणे आवश्यक असते. अन्यथा राज्यघटना कालबाह्य ठरू शकते.

४) सहभागी संकल्पना : प्रत्येक देशाच्या संस्कृतीप्रमाणे घटनावादातील काही वैशिष्ट्यपूर्ण तत्वे असतात. त्याचप्रमाणे बहुतांश देश एकमेकांच्या तत्त्वांचे आदान-प्रदान करतात. इतर देशांच्या राज्यघटनांमधील तत्त्वांचा आदर करतात. आधुनिक काळात बहुतांश राज्यघटनांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, न्याय इत्यादी आदर्श तत्त्वांचा किंवा मूल्यांचा समावेश झालेला दिसून येतो. म्हणून घटनावादाचे स्वरूप ‘सहभागी संकल्पना’ असे आहे.

● घटनावादाचा विकास :-

राज्यघटना ही प्राचीन संकल्पना आहे. प्राचीन ग्रीक संस्कृतीपासून राज्यघटनेचे संदर्भ सापडतात, परंतु एक सिध्दांत म्हणून 'घटनावाद' ही आधुनिक संकल्पना आहे. प्रदीर्घ अशा ऐतिहासिक प्रक्रियेतून घटनात्मक शासन संस्थांचा विकास झाला आहे. शासनसंस्थेच्या अधिकारावर मर्यादा घालणे हे घटनावादाचे मुख्य तत्त्व आहे.

इ.स.पूर्व ६ व्या शतकापासून इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकापर्यंत ग्रीक नगर राज्यात राज्यघटना अस्तित्वात होत्या. या राज्यघटना शासन आणि नागरीक यांच्यातील संबंध नियंत्रित करणाऱ्या होत्या. या काळात नागरीकत्वाची व्याख्या खूपच संकुचित होती. निवडक लोकांनाच नागरिक म्हटले जात असे. गुलाम आणि स्त्रीयांना नागरिकत्व दिले जात नव्हते. बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास ग्रीकांचा घटनावाद अपयशी ठरला. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत रोमन साम्राज्य अस्तित्वात होते. रोमच्या घटनावादात सामाजिक एकात्मता आणि कायदयाची वस्तुस्थिती यांचा आदर्श समन्वय झाल्याचे दिसते. पुढे मध्ययुगीन काळात घटनावादाच्या विकासाला मर्यादा आल्या. या काळात अनेक लहान मोठी सरंजामशाही राज्ये उदयाला आली. राजाच्या दैवी अधिकाराचा सिध्दांत प्रमाण मानला गेला. त्यामुळे कायदयाचे राज्य मागे पडले. त्यामुळे घटनावादाच्या विकासाला मर्यादा आल्या.

१४व्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रबोधन काळाला सुरुवात झाली. अनियंत्रित राजेशाहीला विरोध करण्यास सुरुवात झाली. इंग्लंडमधील १६८८ ची रक्तविरहीत क्रांती (Bloodless Revolution) आणि १७८९ ची फ्रेंच राज्यक्रांती (French Revolution) यांनी घटनावादाच्या विकासाला चालना दिली. १७ व्या शतकात इंग्लंडच्या राज्यघटनेचा आणि १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अमेरिकेच्या राज्यघटनेचा विकास झाला. या दोन राज्यघटना प्रमाण मानून जगातील इतर देशांच्या राज्यघटना निर्माण करण्यास आल्या. याशिवाय २० व्या शतकाच्या प्रारंभी सेविएट रशियात साम्यवादी क्रांती (१९१७) झाली. रशियात साम्यवादी घटनावादाचा विकास झाला. परंतु रशियामध्ये घटनावादाचे अस्तित्व नव्हते असे म्हणावे लागते, कारण तेथे राज्यघटना नव्हे तर साम्यवादी पक्ष सर्वश्रेष्ठ होता. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर जगातील अनेक देश स्वतंत्र झाले. या देशांनी इंग्लंड, अमेरिका या देशांना प्रमाण मानून आपल्या देशातील घटनावादाचा स्विकार केला. अशा प्रकारे आज २१ व्या शतकात अपवाद वगळता जगातील सर्व देशांनी राज्यघटना स्विकारल्या आहेत.

२.२.२ घटनावादाचे महत्त्व :

आधुनिक लोकशाही युगात राज्यघटनेला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. राज्यघटनेविना राज्य असू शकत नाही. त्यामुळे घटनावादाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. खालील मुद्दे राज्यघटनेचे आणि घटनावादाचे महत्त्व विशद करतात.

- १) शासनाच्या निरंकुश सत्तेला निर्बंध घालणेसाठी राज्यघटना आवश्यक आहे.
- २) नागरिक आणि शासन यांच्यातील सत्ता संतुलन टिकविण्यासाठी राज्यघटना आवश्यक आहे.
- ३) शासनाच्या प्रमुख तीन अंगांचे (कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ) अधिकार आणि परस्पर संबंध स्पष्ट करणेसाठी राज्यघटना महत्त्वाची आहे.
- ४) राज्यघटना राज्याचा उद्देश स्पष्ट करते, तसेच शासनाला राज्य करण्याची दिशा दाखवते.
- ५) संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्र आणि घटक राज्य यांच्यातील परस्पर संबंध स्पष्ट करण्यासाठी राज्यघटना आवश्यक असते.
- ६) नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि हक्क यांचे रक्षण करण्यासाठी राज्यघटना महत्त्वाची आहे.
- ७) कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करण्यासाठी राज्यघटना महत्त्वाची आहे.

२.२.३ घटनावादाची प्रमुख प्रारूपे :

राज्यघटनांचे किंवा घटनावादाचे विविध आधारावर वर्गीकरण केले जाते. विचारसरणीच्या आधारावर 'उदारमतवादी घटनावाद' आणि 'मार्क्सवादी घटनावाद' असे घटनावादाचे दोन प्रकार पडतात. याशिवाय विकसनशील देशातील घटनावाद हा देखील एक घटनावादाचा प्रकार. राजकीय व्यवस्थेच्या आधारावर घटनावादाचे प्रकार आहे. राजकीय व्यवस्थेच्या आधारावर घटनावादाचे प्रमुख तीन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. यात इंग्लंडमधील घटनावाद, अमेरिकेतील घटनावाद आणि चीनमधील घटनावाद या तीन प्रारूपांचा समावेश होतो. या तिन्ही देशातील घटनावादामध्ये मूलभूत फरक आढळतो. याठिकाणी आपण या तीन देशातील घटनावादांचा विकास व स्वरूप समजावून घेणार आहोत.

२.२.३.१ ब्रिटीश घटनावाद

पार्श्वभूमी :

ग्रेट ब्रिटन किंवा युनायटेड किंगडम हा देश इंग्लंड या नावाने परिचीत आहे. ग्रेट ब्रिटन मध्ये इंग्लंड, वेल्स, स्कॉटलंड आणि उत्तर आयरलंड या प्रदेशांचा समावेश होतो. हा युरोप खंडातील एक प्रगत देश आहे. या देशाचे क्षेत्रफळ २,४४,१०८ चौ. कि.मी. आणि लोकसंख्या सुमारे ६ कोटी आहे. या लहान देशाने १९ व्या शतकात आणि २० व्या शतकाच्या पूर्वाधात जगाच्या फार मोठ्या भागावर आपले साम्राज्य निर्माण केले होते.

आधुनिक काळातील लोकशाहीची सुरुवात इंग्लंडमध्ये झाल्याचे दिसून येतो. इंग्लंडमधील लोकशाहीचा विकास उत्क्रांत पद्धतीने झालेला दिसून येतो. इंग्लंडमध्ये अनियंत्रित राजेशाहीचे नियंत्रित राजेशाहीत रूपांतर झाले. कालांतराने नियंत्रित राजेशाहीचे नामधारी राजेशाहीत रूपांतर झाले. त्यामुळे आज इंग्लंडमधील राजेशाहीला (राजाला) केवळ नामधारी सत्ता आहे. सर्व वास्तविक अधिकार लोकनियुक्त शासनाला (पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ) यांना आहेत. हा सुमारे ८ ते ९ शतकांचा प्रवास आहे. इंग्लंडमधील

राज्यघटना आणि घटनावाद ही अनेक शतकांची निर्मिती आहे. ती एका विशिष्ट काळात विशिष्ट घटना समितीने निर्माण केलेली नाही. इंग्लंडमधील घटनावादाचा अभ्यास करण्यासाठी काही ऐतिहासिक घटना व संस्थांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. इंग्लंडमधील राजकीय संस्था विविध संदर्भात निर्माझा झाल्या आहेत. त्यातील ठळक घटना पुढीलप्रमाणे -

मॅग्रा कार्टा - १२१५ (Magna Carta) :

१३ व्या शतकाच्या प्रारंभी राजा जॉन इंग्लंडचा राजा होता. त्याने अनियंत्रित राजेशाहीचा पुरस्कार केला. त्याने जनतेवर सक्तीने कर लागू केले आणि ते वसूल केले. याविरुद्ध राजदरबारातील सरदारांनी एकत्र येवून इ.स. १२१५ मध्ये राजाकडून काही आश्वासने घेतली, यालाच 'महान सनद' किंवा 'मॅग्रा कार्टा' असे म्हणतात. हा इंग्लिश स्वातंत्र्याचा पहिला चार्टर म्हणून ओळखला जातो. यात ६३ कलमांचा समावेश होता. मॅग्रा कार्टातील तरतुदीनुसार कोणत्याही व्यक्तीला बेकायदेशीरपणे अटक करून ठेवता येणार नाही, संशयाच्या आधारे एखाद्या व्यक्तीला हद्दपार करता येणार नाही, अशी व्यवस्था करण्यात आली. त्यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्य जतन करण्याच्या अनुषंगाने महत्त्वाचे पाउल पडले. याशिवाय कायद्यासमोर श्रीमंत-गरीब, लॉर्डस् आणि कॉमन्स असा भेदभाव करण्यात येवू नये असे ठरविण्यात आले. म्हणजेच कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करण्याला महत्त्व देण्यात आले. म्हणून हॅलम यांनी मॅग्रा कार्टाचे महत्त्व स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, 'मॅग्रा कार्टा ही इंग्लिश स्वातंत्र्याची आधारभूत मध्यशीला आहे', त्यामुळे इ.स. १२१५ मधील मॅग्रा कार्टा या इंग्लंडच्या घटनावादाचा प्रारंभ समजला जातो.

पार्लमेंटची निर्मिती :

जॉन राजाच्या मृत्यूनंतर तिसरा हेन्री गादीवर आला. त्याने मॅग्रा कार्टातील तरतुदींचा भंग करण्याचा मार्ग अनुसरला. पुढे राजा एडवर्ड सत्तेवर आला. त्याने १२९५ मध्ये 'मॉडेल पार्लमेंट' भरविले. यात धर्मगुरू, सरदार आणि सामान्य जनतेचे प्रतिनिधी यांना निमंत्रित करण्यात आले. अशा प्रकारे इंग्लंडमध्ये एकगृही पार्लमेंटची सुरुवात झाली. परंतु कालांतराने धर्मगुरू, सरदार आणि राजघराण्यातील लोकांनी सामान्य जनतेच्या प्रतिनिधीसोबत एकाच सभागृहात बसण्यास हरकत घेतली. त्यामुळे १३३८ पासून पार्लमेंटची दोन सभागृह निर्माण करण्यात आली. धर्मगुरू आणि सरदार हे वरिष्ठ सभागृहात बसू लागले. त्यास 'हाऊस ऑफ लॉर्डस्' (उमराव सभागृह) असे संबोधले गेले. सामान्य जनतेचे प्रतिनिधी कनिष्ठ सभागृहात बसू लागले. त्यास 'हाऊस ऑफ कॉमन्स' असे संबोधले गेले. अशा प्रकारे १४ व्या शतकाच्या मध्यंतरी पार्लमेंटची दोन स्वतंत्र सभागृह विकसित झाली आणि पार्लमेंटचे महत्त्व वाढत गेले.

रक्तविरहीत क्रांती :

१५ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व १६ व्या शतकात इंग्लंडमध्ये टपुडर घराणे सत्तेवर होते. या काळात राजा सातवा हेन्री, आठवी हेन्री आणि राणी पहिली एलिझाबेथ यांनी अनियंत्रित सत्तेचा वापर केला. परंतु पार्लमेंटचे अस्तित्व नाकारले नाही. १७ व्या शतकात स्टुअर्ट घराणे सत्तेवर आले. या घराण्यातील राजा पहिला जेम्स याने राजाच्या दैवी अधिकाराच्या सिध्दांताचे प्रतिपादन केले. त्याने पार्लमेंटला डावलण्याचा

प्रयत्न केला. राजाच्या दैवी अधिकाराच्या सिध्दांतानुसार राजा हा ईश्वराचा अंश आहे. राजाचे अधिकार हे ईश्वरानेच त्याला दिले आहेत. त्याच्यावर लोकांचे नियंत्रण असू शकत नाही, असे विचार मांडले. 'दि लॉ ऑफ फ्री मोनार्कीज' (The Law of Free Monarchies) या पुस्तकात त्याने वरील विचार मांडले.

पहिल्या जेम्सनंतर त्याचा मुलगा पहिला चार्ल्स (१६२५-४९) हा इंग्लंडचा राजा झाला. त्याने देखील पार्लमेंटला डावलण्याचा प्रयत्न केला. १६३८ साली राजा पहिल्या चार्ल्स यास पार्लमेंटने 'पिटिशन ऑफ राईट्स' सादर केला. यानुसार पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय राजाने जनतेवर कर लादू नयेत असे ठरले. परंतु राजाने याचे पालन केले नाही. परिणामतः पार्लमेंट आणि राजा यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. अखेर १६४९ ला राजा पहिला चार्ल्स यास फासावर लटकविण्यात आले. आणि इंग्लंडमधील राजेशाही आणि हाउस ऑफ लॉर्ड्सचे महत्त्व कमी करण्यात आले.

इंग्लंडचा राज्यकारभार लोकशाही पद्धतीने करण्याच्या हेतून १६५३ साली 'इंस्ट्रुमेंट ऑफ गव्हर्नमेंट' (Instrument of Government) अंमलात आले. हे इंग्लंडचे एक प्रकारचे लिखित संविधानच म्हणावे लागेल.

१६६० साली इंग्लंडमध्ये पुन्हा राजेशाहीची स्थापना झाली. आणि दुसरा चार्ल्स राजगादीवर आला. त्याने पार्लमेंटच्या अधिकारांचा आदर करण्याचे आश्वासन दिले. तसेच बंदी प्रत्यक्षीकरणाचा (Habeas Corpus) कायदा संमत करण्यात आला. त्यामुळे कोणालाही बेकायदेशीर अटक करता येणार नाही, अशी व्यवस्था करण्यात आली. १६८५ साली दुसरा जेम्स इंग्लंडच्या राजपदावर आला. त्याने पुन्हा पार्लमेंटला डावलण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे पार्लमेंटने हॉलंडमधील ऑरेंज संस्थानाचा प्रमुख विल्यम (William of Orange) याला पाचारण केले. तो आपल्या सैन्यासह आला. ते पाहून दुसरा जेम्स फ्रान्सला पळून गेला, युद्ध झाले नाही. रक्तपात झाला नाही. रक्तपाताविना संसदेचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात आले. म्हणून या क्रांतीला रक्तविरहीत क्रांती (Bloodless Revolution किंवा Glorious revolution) असे म्हणतात. या क्रांतीमुळे १६८८ पासून संसदेचे सार्वभौमत्व व सर्वश्रेष्ठत्व मान्य करण्यात आले. राजा आणि संसद यांच्यातील श्रेष्ठत्वाचा वाद कायमचा संपुष्टात आला.

बिल ऑफ राईट्स - १६८९ :

१६८८ च्या क्रांतीमुळे पार्लमेंटचे सार्वभौमत्व मान्य करण्यात आले. याला मूर्तरूप देण्याच्या उद्देशाने १६८९ साली 'बिल ऑफ राईट्स' हा कायदा संमत करण्यात आला. या कायद्यामुळे ब्रिटिश राजकीय व्यवस्थेची मूलभूत तत्त्वे निश्चित झाली. बिल ऑफ राईट्स नुसार राजाने पार्लमेंटच्या संमतीशिवाय कायदा करू नये किंवा कर लादू नये, पार्लमेंटचे अधिवेशन नियमित भरवावे, पार्लमेंटच्या सदस्यांना संपूर्ण भाषण स्वातंत्र्य असावे इ. मूलभूत तत्त्वे स्विकारण्यात आली. ब्रिटिश राज्यघटनेच्या विकासातील हा महत्त्वाचा टप्पा होता. त्यानंतर इंग्लंडच्या पार्लमेंटने काही कायदे संमत केले. ते राज्यघटनेचा भाग बनत गेले.

१८ व्या आणि १९ व्या शतकात इंग्लंडच्या पार्लमेंटचे काही कायदे संमत केले. यात १८३२, १८६७ आणि १८८४ च्या सुधारणा कायद्यांचा समावेश होतो. २० व्या शतकात हाउस ऑफ कॉमन्सचे खऱ्या अर्थाने लोकशाहीकरण झाले. १९२८ च्या कायद्याने २१ वर्षांवरील सर्व स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. १९४८ च्या कायद्याने 'एक व्यक्ती एक मत' हे तत्त्व अंमलात आले.

अशा रीतीने इंग्लंडमध्ये संविधानाचा विकास झाला आहे. ऐतिहासिक करार, वेळोवेळी पार्लमेंटने संमत केलेले कायदे, न्यायालयाचे ऐतिहासिक निर्णय, रूढी, प्रथा आणि संकेत यातून इंग्लंडमधील घटनावादाचा विकास झालेला दिसून येतो. इंग्लंडच्या राज्यघटनेचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी त्या राज्यघटनेची ठळक वैशिष्ट्ये अभ्यासने आवश्यक आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

इंग्लंडच्या राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये-

१) अलिखित राज्यघटना :

इंग्लंडची राज्यघटना अलिखित स्वरूपाची आहे. एका विशिष्ट काळात घटना समितींनी ही राज्यघटना निर्माझा केलेली नाही. ऐतिहासिक घडामोडीतून इंग्लंडच्या राज्यघटनेचा विकास झाला आहे. इंग्लंडच्या राजकीय व्यवस्थेमधील अनेक तरतूदी, रूढी, प्रथा, परंपरा व संकेत यातून प्रकट होतात. त्यामुळे अनेक तरतूदी अलिखित आहेत. तथापि, काही दस्तऐवज हे इंग्लंडच्या राज्यघटनेचे आधार आहेत. उदा. मॅग्रा कार्टा (१२१५), पिटीशन ऑफ राईट्स (१६२८), बिल ऑफ राईट्स (१६८९) व संसदेने संमत केलेले काही कायदे इत्यादी.

२) परिवर्तनीय संविधान :

इंग्लंडच्या संविधानात बदल करणेची पद्धती सोपी आहे. त्यामुळे त्यात कालानुरूप सहज बदल करता येतो. संविधानात बदल करण्यासाठी कोणतीही विशेष प्रक्रिया ठरविलेली नाही. ज्याप्रमाणे पार्लमेंटमध्ये बहुमताने सामान्य कायदे संमत होतात त्याप्रमाणे घटना दुरुस्तीचा कायदा मंजूर किंवा नामंजूर केला जातो. पार्लमेंट सार्वभौम असल्याने संविधानात बदल करणे सोपे काम आहे.

३) संसदीय शासन पद्धती :

संसदीय शासन पद्धतीचा उगम आणि विकास इंग्लंडमध्ये झाला आहे. त्यामुळे इंग्लंडला संसदीय शासन पद्धतीचे माहेरघर असे म्हटले जाते. या व्यवस्थेच्या प्रमुख तीन कसोट्या पुढीलप्रमाणे :

- १) कार्यकारी मंडळ (पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ) कायदेमंडळाचा भाग असते आणि कायदे मंडळाला (संसदेला) जबाबदार असते.
- २) शासनाला नामधारी कार्यकारी प्रमुख (राजा) आणि वास्तविक कार्यकारी प्रमुख पंतप्रधान वेगळे असतात.

३) बहुमत प्राप्त पक्ष सत्तारूढ पक्ष म्हणून काम पाहतो व अल्पमतातील पक्ष विरोधी पक्षाची भूमिका पार पाडतात.

४) एकात्मक शासन पद्धती :

इंग्लंडमध्ये एकात्म शासन पद्धती आहे. सर्व अधिकार केंद्र शासनाला देण्यात आले आहेत. त्यामुळे केंद्र शासन प्रबळ आहे. इंग्लंडमधील प्रशासकीय विभागांना केवळ प्रशासकीय स्वायत्तता आहे. विभागांना किंवा प्रांतांना घटनात्मक अधिकार देण्यात आलेले नाहीत.

५) पार्लमेंटचे सार्वभौमत्व :

इंग्लंडची पार्लमेंट सार्वभौम आहे. इतर देशातील (अमेरिका किंवा भारत) कायदेमंडळापेक्षा इंग्लंडच्या पार्लमेंटला व्यापक अधिकार आहेत. न्यायालय किंवा राजा इंग्लंडच्या पार्लमेंटने मंजूर केलेले कायदे रद्दबातल करू शकत नाहीत. वाल्टर बेजहॉटने म्हटले आहे की, “पार्लमेंटला हवा तो कायदा मंजूर करता येतो किंवा अस्तित्वात असणारा रद्द करता येतो.” अशा प्रकारे सिध्दांत रूपाने इंग्लंडचे पार्लमेंट सार्वभौम व सर्वश्रेष्ठ आहे, व्यावहारिक पातळीवर रूढी, प्रथा, परंपरा, संकेत, नैतिकता, लोकमत इत्यादींचे बंधन पार्लमेंट पाळते.

६) रूढी, परंपरांना महत्त्व :

ब्रिटिश लोक रूढी आणि परंपराप्रिय आहेत. तेथे जुन्या राजकीय परंपरा जतन करण्यात आल्या आहेत. आजच्या लोकशाही युगात देखील इंग्लंडमध्ये राजेशाहीचे अस्तित्व दिसून येत. ब्रिटिश लोक आपली कोणतीही रूढी, प्रथा किंवा संस्था नष्ट करण्यास तयार होत नाहीत. त्यामुळे इंग्लंडची राज्यघटना रूढी-परंपरांमध्ये दिसून येते. उदा. हाउस कॉमन्सच्या सभापतीच्या विरोधात पुढील निवडणूकीत सभापतीच्या मतदारसंघातून विरोधी पक्षाने उमेदवार उभा करू नये अशी परंपरा आहे.

७) मूलभूत हक्कांची विशेष तरतूद नाही :

इंग्लंडमधील नागरिक हक्कांचा आनंद उपभोगतात. परंतु संविधानात प्रकट रूपाने मूलभूत हक्क दिसत नाहीत. विविध घोषणापत्रे आणि संसदेने केलेल्या कायद्यातून मूलभूत हक्क प्रतिबिंबित होतात.

८) मर्यातिद सत्ताविभाजन :

इंग्लंडमध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यात अमेरिकेच्या धर्तीवर सत्ताविभाजन (Separation of Power) दिसून येत नाही. पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ हा पार्लमेंटला जबाबदार असतात. केवळ न्यायमंडळ स्वतंत्र आहे. परंतु न्यायमंडळाचे संसदेवर नियंत्रण नाही.

९) संविधानात्मक कायदा व सामान्य कायदा यात अंतर नाही :

इंग्लंडमध्ये संविधानात्मक कायदा आणि सामान्या कायदा यांच्यात फरक केला जात नाही, किंबहुना पार्लमेंटचा प्रत्येक कायदा तात्त्विकदृष्ट्या इंग्लंडच्या संविधानाचा भाग बनतो. संविधानात्मक कायदा आणि पार्लमेंटने केलेला कायदा यांच्यात बदल करण्यासाठी वेगळी पद्धती नाही. भारत व अमेरिका या दोन्ही देशांपेक्षा इंग्लंडचे हे वेगळेपण आहे.

१०) कायद्याचे अधिराज्य :

कायद्याचे अधिराज्य म्हणजेच Rule of Law हे इंग्लंडच्या संविधानाचे एक ठळक वैशिष्ट्य आहे. या तत्त्वानुसार व्यक्तीपेक्षा कायदा श्रेष्ठ मानला जातो. कायद्याच्या आधाराशिवाय कोणालाही शिक्षा देता येत नाही. कायद्यासमोर सर्वांना समान वागणूण दिली जाते.

अशा प्रकारे इंग्लंडची लोकशाही, राज्यघटना आणि घटनावादाला ऐतिहासिक वारसा आहे. भारतासह जगातील अनेक देशांनी इंग्लंडच्या संसदीय लोकशाहीला प्रमाण मानून आपल्या राज्यघटना निर्माण केल्या आहेत.

२.२.३.२ अमेरिकन घटनावाद :

पार्श्वभूमी :

‘अमेरिका’ हा व्यवहारात वापरला जाणारा शब्दप्रयोग आहे. अमेरिकेचे संयुक्त संस्थान (United States of America) किंवा (United States) युनायटेड स्टेट्स हे या देशाचे औपचारिक नाव आहे. या घटकात अभ्यासाच्या सोयीसाठी आपण व्यवहारातील ‘अमेरिका’ हा शब्दप्रयोग वापरला आहे. राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या जगातील सर्वात प्रबळ देश म्हणून आज अमेरिकेकडे पाहिले जाते. भौगोलिकदृष्ट्या जगातील हा चौथ्या क्रमांकाचा देश आहे. याचे क्षेत्रफळ ९८,३३,५२० चौ. कि. मी. आहे आणि अंदाजे लोकसंख्या ३२ कोटी आहे. औद्योगिक आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात या देशाने दैदिप्यमान प्रगती केली आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा केंद्रबिंदू म्हणून अमेरिकेला ओळखले जाते.

कोलंबसने १४९२ साली अमेरिक खंडाचा शोध लावला. १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी इंग्लिश व युरोपियन लोकांनी अमेरिकेत वसाहती स्थापन करण्यास सुरुवात केली. १८ व्या शतकाच्या मध्यंतरापर्यंत येथे ब्रिटिशांच्या १३ वसाहती स्थापन झाल्या. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आर्थिक आणि राजकीय कारणावरून वसाहती आणि ब्रिटिश सत्ता यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. त्यामुळे थॉमस जेफरसन यांच्या नेतृत्वाखाली १३ वसाहती ब्रिटिश साम्राज्यापासून स्वतंत्र झाल्या. ४ जुलै १७७६ रोजी अमेरिकन स्वातंत्र्याची घोषणा करण्यात आली आणि इंग्लंडचे अमेरिकेतील वसाहतींमधील राज्य संपुष्टात आले. या १३ वसाहती स्वतंत्र झाल्या. वसाहतींचे स्वातंत्र्य अबाधित रहावे म्हणून त्यांनी एकत्र येण्याचे ठरवले. यातून १३ वसाहतींची एक संघटना निर्माण झाली. यास ‘अमेरिकन राज्यसंघ’ (Confederation) असे म्हटले गेले. या राज्यसंघाला १७८१ साली सर्व वसाहतींनी मान्यता दिली. कोणत्याही वसाहतीला राज्यसंघातून बाहेर पडण्याचा अधिकार होता. त्यामुळे हा राज्यसंघ दिर्घकाळ टिकू शकला नाही. ‘राज्यसंघ’ हा

संघराज्यपेक्षा वेगळा होता. राज्यसंघात मध्यवर्ती शासन (केंद्र शासन) नव्हते. राज्या- राज्यातील वाद मिटवणारी यंत्रणा नव्हती. राज्यात आपापसात यादवी युद्ध सुरू झाले. थोडक्यात, राज्यसंघ म्हणजे सार्वभौम राज्यांची एक कच्ची संघटना होती. या राज्यसंघात १४ सार्वभौम राज्ये होती. १७८१ ते १७८९ या काळापुरता हा राज्यसंघ अस्तित्वात होता. राज्यसंघातील वसाहतीमध्ये आपापसात संघर्ष व वाद सुरू झाल्याने राज्यसंघाचे अस्तित्व धोक्यात आले. राज्यसंघाचे विघटन होण्याचा धोका निर्माण झाला. हा धोक टाळण्यासाठी राज्यसंघ मजबूत करण्याच्या उद्देशाने फिलाडेल्फीया परिषदेचे आयोजन करण्यात आले.

फिलाडेल्फीया परिषद :

१७८७ साली फिलाडेल्फीया शहरात १३ वसाहतींची एक परिषद आयोजित करण्यात आली. जॉज वॉशिंग्टन हे या परिषदेचे अध्यक्ष होते. या परिषदेला एक वसाहत वगळता सर्वांनी आपले प्रतिनिधी पाठविले. या परिषदेसाठी एकूण ५५ प्रतिनिधी उपस्थिती होते. अनेक नामवंत व विद्वान लोक फिलाडेल्फीया परिषदेत सहभागी झाले. त्यामुळे जेफरसन यांनी या परिषदेचे वर्णन 'असेंब्ली ऑफ डेमिगॉड्स' (Assembly of Demigods) असे केले. ही अमेरिकन संघराज्याची घटना समिती म्हणून काम करित होती.

राज्यसंघाची घटना दुरुस्त करण्याच्या उद्देशाने ही परिषद बोलविण्यात आली होती. तथापि, नंतर नवीन राज्यघटना निर्माण करण्याचे ठरविण्यात आले. गव्हर्नर ऑरिस यांच्या अध्यक्षतेखाली नवीन राज्यघटनेचा आराखडा तयार करण्यात आला. सप्टेंबर १७८७ मध्ये या आराखड्याला ३१ सदस्यांनी मान्यता दिली. आणि ३ सदस्यांनी सही करण्यास नकार दिला. १३ वसाहतींच्या प्रतिनिधींपैकी ९ वसाहतींच्या प्रतिनिधींनी राज्यघटनेच्या आराखड्याला मान्यता दिल्यावर राज्यघटना अंमलात येईल असे ठरले. त्यानुसार ३० एप्रिल १७८९ रोजी राज्यघटनेला अंतिम मंजूरी मिळाली आणि राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरू झाली. न्यूयॉर्क शहराला तात्पुरत्या राजधानीचा दर्जा देण्यात आला. प्रतिनिधीगृह, सिनेट, अध्यक्ष आणि उपाध्यक्ष यांच्या निवडणूका घेण्यात आल्या. अशाप्रकारे आधुनिक काळातील पहिली लिखित राज्यघटना निर्माण करण्यात आली.

अमेरिकेच्या राज्यघटनेला सुमारे २३० वर्षांचा इतिहास आहे. या काळात या राज्यघटनेत काळानुरूप बदल होत गेले. काही रूढी, परंपरा व संकेत विकसित झाले. संघराज्य व्यवस्थेचा हा जगातील पहिलाच प्रयोग होता. प्रारंभीच्या काळात मध्यवर्ती सरकारला मर्यादित अधिकार होते. कालांतराने मध्यवर्ती (केंद्र)सरकार प्रबळ होत गेले. युद्धा, आर्थिक संकट, अभिप्रेत अधिकारांचा सिध्दांत, नैसर्गिक आपत्ती, न्यायालयीन निर्णय इत्यादी घटक अमेरिकन संघराज्य प्रबळ होण्यास कारणीभूत ठरले. १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात न्यायालयीन पुनर्विलोकन आणि अध्यक्षाचे मंत्रिमंडळ या व्यवस्था विकसित झाल्या.

अमेरिकेच्या राज्यघटनेची ठळक वैशिष्ट्ये अभ्यासल्याशिवा अमेरिकन घटनावादाा अभ्यास पूर्ण होउ शकत नाही. अमेरिकेच्या राज्यघटनेची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे : -

१) लिखित व संक्षिप्त संविधान : -

अमेरिकेचे संविधान हे आधुनिक काळातील पहिले लिखित संविधान आहे. यात शासन संस्थेच्या मूलभूत तत्त्वांचा; शासनसंस्थेच्या प्रमुख तीन अंगांचा (कायदे मंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्याय मंडळ) आणि नागरिक व शासन संस्था यांच्यातील परस्पर संबंधाचा लिखित व स्पष्ट उल्लेख करण्यात आला आहे.

ठतर देशांच्या तुलनेत हे जगातील सर्वात लहान संविधान आहे. यात केवळ सात कलमांचा समावेश आहे. केवळ मूलभूत गोष्टींचा उल्लेख राज्यघटनेत आहे. तपशीलाबाबत निर्णय घेण्याचा अधिकार पुढे येणाऱ्या पिढीला देण्यात आला आहे.

२) परिदृढ संविधान :

अमेरिकेच्या संविधानात बदल करण्याची प्रक्रिया अत्यंत कठीण व गुंतागुंतीची आहे. संविधान दुरुस्ती विधेयक प्रतिनिधीगृह व सिनेट या दोन्ही सभागृहात स्वतंत्रपणे २/३ बहुमताने मंजूर व्हावे लागते. त्यानंतर त्यास ३/४ घटकराज्यांची मान्यता मिळणे आवश्यक असते. त्यामुळे २३० वर्षांच्या इतिहासात अमेरिकन राज्यघटनेत केवळ २९ वेळा बदल झाले आहेत. त्यामुळे अमेरिकेचे संविधान हे जगातील सर्वात जास्त ताठर (Rigid) संविधान म्हणून ओळखले जाते.

३) अध्यक्षीय शासन पद्धती :

अमेरिकेच्या राज्यघटनेने अध्यक्षीय शासन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. केंद्र शासनाचे सर्व कार्यकारी अधिकार अध्यक्षाला देण्यात आले आहेत. अध्यक्षाची निवड थेट जनतेमार्फत होते. अध्यक्ष काँग्रेसचा (कायदे मंडळाचा) सदस्य/घटक नसतो. तो काँग्रेसला प्रत्यक्ष जबाबदार देखील नसतो. अध्यक्षाविरूद्ध अविश्वास ठराव मांडण्याचा अधिकार काँग्रेसला असत नाही. अध्यक्षाचा कार्यकाळ चार वर्षे निश्चित असतो.

४) संघराज्य शासन पद्धती :

मुळात आधुनिक काळातील संघराज्याची सुरुवात अमेरिकेतून झाली आहे. मध्यवर्ती (केंद्र) सरकार आणि घटकराज्ये यांच्यात घटनात्मक सत्ताविभाजन झालेले दिसून येते. केंद्र सरकारला घटनेने काही विशिष्ट अधिकार दिले आहेत. तसेच केंद्र शासनाच्या अधिकारावरील मर्यादा किंवा घटक राज्य याच्यावरील मर्यादा राज्यघटनेने स्पष्ट केल्या आहेत. विशेष म्हणजे शेष अधिकार घटक राज्यांना आहेत. याशिवाय सर्वोच्च न्यायालय केंद्र आणि राज्य यांच्यावर न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या माध्यमातून नियंत्रण ठेवत असत. त्यामुळे केंद्र आणि घटक राज्य यांना आपल्या अधिकार कक्षेत राहूनच काम करावे लागते.

५) संविधानाचे सर्वश्रेष्ठत्व :

अमेरिकेतील केंद्र शासन अथवा राज्य शासन या दोहोंना राज्यघटनेच्या चौकटीत राहूनच काम करावे लागते. त्याचप्रमाणे कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ यांना देखील राज्यघटनेच्या मर्यादा

पाळून सत्तेचा वापर करावा लागतो. घटनाविरोधी निर्णय किंवा कृती न्यायालयाकडून घटनाबाह्य ठरवले जातात.

६) मूलभूत हक्कांचा समावेश :

अमेरिकेच्या मूळ राज्यघटनेत नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा समावेश नव्हता. संविधानाची अंमलबजावणी सुरू झाल्यानंतर १७९१ मध्ये पहिल्या दहा दुरुस्त्या करून मूलभूत हक्कांचा समावेश समावेश करण्यात आला. धार्मिक स्वातंत्र्य, भाषण व लेखन स्वातंत्र्य, व्यक्ती स्वातंत्र्य, इत्यादी मूलभूत हक्क अमेरिकन नागरिकांना देण्यात आले आहेत.

७) सत्ताविभाजनामुळे नियंत्रण व संतुलन :

मॉटेस्क्यूच्या सत्ता विभाजन सिद्धांतानुसार अमेरिकेत कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ यांच्यात सत्ताविभाजन करण्यात आले आहे. कायदेविषयक अधिकार काँग्रेसला, कार्यकारी अधिकार अध्यक्षाला आणि न्यायविषयक अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला देण्यात आले आहेत. तिन्हीही विभागांनी स्वतंत्रपणे काम रणे अभिप्रेत आहे. एक विभाग इतर दोन विभागांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतो. त्यामुळे सत्ता संतुलन टिकून राहते. परिणामतः शासनाचा कोणताही विभाग निकुश बनू शकत नाही. काँग्रेसने केलेल्या कायद्यांना अध्यक्षांनी मंजूरी आवश्यक असते. अध्यक्षांच्या महत्त्वाच्या निर्णयांना (नियुक्ती, करार इ.) काँग्रेसची मंजूरी आवश्यक असते. काँग्रेसचा कायदा किंवा अध्यक्षाची कृती गैर असेल तर ते घटनाबाह्य ठरविण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयास आहे. न्यायाधिकांच्या गैरवर्तनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी काँग्रेस व अध्यक्षाला महाभियोगाचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्यामुळे सत्ता संतुलन टिकून राहते.

८) न्यायालयीन पुनर्विलोकन :

अमेरिकेतील सर्वोच्च न्यायालय सर्वश्रेष्ठ आणि स्वतंत्र आहे. काँग्रेसने केलेले कायदे किंवा अध्यक्षांनी घेतलेला एखादा निर्णय किंवा कृती संविधानाच्या मूलभूत तत्त्वाशी विसंगत असेल तर तो रद्दबातल करण्याचा अधिकार अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयास आहे. न्यायालयाच्या या अधिकाराला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार असे म्हणतात. काही संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयाने काँग्रेसचे कायदे व अध्यक्षाचे निर्णय अवैध ठरविले आहेत. न्यायाधिश ह्यूज यांनी सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्व स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, “आम्ही संविधानाचे अंमलाखाली आहोत, परंतु न्यायाधीश जे सांगतात तेच संविधान असते.”

९) इतर वैशिष्ट्ये :

दुहेरी नागरिकत्व घटक राज्यांना स्वतंत्र राज्यघटना, जनतेचे सार्वभौमत्व, अभिप्रेत अधिकारांचा सिद्धांत इत्यादी अमेरिकेच्या राज्यघटनेची इतर काही वैशिष्ट्ये आहेत.

अशा प्रकारे अमेरिकन संविधानावाटला देखील एक वेगळा इतिहास आहे. संघराज्य व्यवस्था आणि अध्यक्षीय शासन पद्धती यासाठी अमेरिकेचे संविधान जगात प्रमाण मानले जाते. इंग्लंडच्या संविधानातील

व्यवस्थांना प्रतिप्रारूप देण्याचे काम अमेरिकेच्या संविधानाने केले आहे. त्यामुळे इंग्लंड आणि अमेरिकेच्या संविधानात काही मूलभूत फरक दिसू येतो. तो पुढीलप्रमाणे -

- १) इंग्लंडचे संविधान अलिखित आणि उत्क्रांत पद्धतीने निर्माण झाले आहे. याउलट अमेरिकेचे संविधान लिखित आणि घटना परिषदेने विशिष्ट काळात निर्माण केले आहे.
- २) इंग्लंडचे संविधान अतिशय लवचिक (Flexible) आहे आणि अमेरिकेचे संविधान खूपच ताठर (Rigid) आहे.
- ३) इंग्लंड हे एकात्म शासन पद्धतीचे उदाहरण आहे, तर अमेरिका हे संघराज्य शासन पद्धतीचे उदाहरण आहे.
- ४) संसदीय लोकशाही व्यवस्था ही इंग्लंडची देण आहे, तर अध्यक्षीय लोकशाही व्यवस्था ही अमेरिकेची देण आहे.
- ५) इंग्लंडमध्ये संसद सार्वभौम व सर्वश्रेष्ठ आहे, तर अमेरिकेत संविधान सर्वश्रेष्ठ आहे.
- ६) इंग्लंडमध्ये सत्ता विभाजनाचे तत्त्व अंशतः पाळले जाते. याउलट अमेरिकेत सत्त विभाजनाचे तत्त्व तंतोतंत पाळले जाते.

या दोन्ही संविधानांमध्ये मूलभूत रचनात्मक फरक दिसून येत असला तरी दोन्ही देशातील लोकशाही व्यक्तीस्वातंत्र्य, कायद्याचे राज्य, या धारणा एकसारख्या दिसून येतात.

२.२.३.३ चीनमधील घटनावाद :

प्रस्तावना :

चीनमधील घटनावादाचा अभ्यास करण्यासाठी प्रथम चीनची इतिहासिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे आवश्यक आहे. इंग्लंड आणि अमेरिकेतील घटनावाद व चीनमधील घटनावाद यात फरक आहे. साम्यवादी विचारसरणीचा स्विकार केलेल्या चीनमध्ये एकपक्ष पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. व्यक्ती स्वातंत्र्यावर अनेक मर्यादा असणारा देश म्हणून चीनची ओळख आहे.

लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगातील सर्वात मोठा देश म्हणून चीनची ओळख आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात चीनचा एक दबदबा आहे. २१ व्या शतकातील एक लष्करी व आर्थिक महासत्ता म्हणून चीनचा उदय झाला आहे. जगातील अनेक देशातील साम्यवादी राजवटी २० व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत संपुष्टात आल्या. तथापि चीनमधील साम्यवादी राजवट आज देखील प्रभावी आहे. मार्क्स, लेनिन आणि माओ यांच्या विचारांचा प्रभाव चीनवर आहे. अर्थात या विचारांमध्ये काळानुरूप काही बदल झाले आहेत.

साम्यवादी देशातील संविधान किंवा संविधानवाद हा लोकशाही देशातील संविधानवादापेक्षा वेगळा असतो. साम्यवादी राजवटीत संविधान हे सत्तारूढ पक्षाने ठरविलेल्या उद्दिष्टांची व कार्यक्रमांची पूर्तता करण्याचे एक साधन आहे, असे मानले जाते. वास्तविक संविधानवाद म्हणजे मर्यादित शासन व्यवस्था, म्हणजेच राज्यघटनेतील नियमांनी मर्यादित/नियंत्रित व्यवस्था. परंतु साम्यवादी व्यवस्थेमध्ये सत्ताधारी पक्षा

राज्यघटनेपेक्षा श्रेष्ठ असल्याने, या देशांमध्ये खऱ्या अर्थाने संविधानवाद आहे असे म्हणता येत नाही. अर्थात येथे संविधान असते.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

चीनची सभ्यता आणि संस्कृती अत्यंत प्राचीन आहे. इ.स.१४ व्या शतकापासून इ.स.१७ व्या शतकापर्यंत चीनमध्ये मिंग घराण्याची सत्ता होती. त्यानंतर १९ व्या शतकापर्यंत चिंग घराणे सत्तेवर होते. १९०० च्या सुमारास चीनने इंग्लंड, जर्मनी, रशिया, फ्रान्स इत्यादी देशांसोबत खुला व्यापार सुरू केला. या काळात चीन हा कृषीप्रधान व मागास देश म्हणून ओळखला जात होता. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात चीनमध्ये आधुनिक विचार व तंत्रज्ञानाला प्रारंभ झाला.

डॉ. सन यत सेन यांनी चीनमधील राजेशाही संपुष्टात आणून चीनच्या शासनपद्धतीत बदल करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी चीनमधील मांचू घराण्याची सत्ता दूर करणे व प्रजासत्ताकाची स्थापना करणेसाठी यासाठी कसोशीने प्रयत्न केले. सन यत सेन यांच्या राष्ट्रवादी विचाराने प्रभावित होऊन चीन समाज व तरूण त्यांच्या पाठीशी उभा राहिला. त्यामुळे १९११ साली तेथे क्रांती घडून आली. मांचू घराण्याची सत्ता पदभ्रष्ट झाली आणि डॉ. सन यत सेन यांना चीनच्या प्रजासत्ताकाचे पहिले अध्यक्ष म्हणून घोषित केले गेले. तुंग-मॅंग-हुई या सन यत सेन यांच्या संघटनेचे पुढे कोमिंगटांग पक्ष व कम्युनिस्ट पक्ष काही काळ एकत्र राहिले.

१९२८ साली माओ त्से तुंग यांनी शेतकऱ्यांची संघटना उभारण्याचे ठरविले. यातुन लाल सेना (Red Army) उदयास आली. या रेड आर्मीने चीनमध्ये साम्यवादी विचारांचा प्रसार केला. १९४५ ते १९४९ या काळात चीनमध्ये क्रांतीकारी यादवी संघर्ष झाला. चीनी कम्युनिस्ट पक्ष व कोमिंगटांग यांच्यात चाललेल्या दीर्घकाळ संघर्षाची परिणती म्हणजे चीनमधील ऑक्टोबर १९४९ ची क्रांती होय. १ ऑक्टोबर १९४९ रोजी चीनमध्ये पंकींग या राजधानीच्या ठिकाणी कम्युनिस्ट शासन सत्तारूढ झाले. पीपल्स रिपब्लिक ऑफ चायनाची स्थापना करण्यात आली.

चीनमधील संविधानवाद :

चीनमधील संविधानवादाचा अभ्यास करताना तेथील ती राज्यघटनांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते. माओंनी स्विकारलेले कम्युनिस्ट चीनचे १९५४ चे संविधान, डेंग झिओपिंग यांनी १९७८ साली आणलेले कम्युनिस्ट प्रजासत्ताक चीनचे नवीन संविधान आणि १९८२ चे प्रचलित संविधान.

१९५४ चे संविधान :

या संविधानावर माओंच्या विचारांचा प्रभाव होता. १९५४ साली ते अंमलात आले. पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून समृद्ध व प्रबळ चीनची उभारणी करणे हे या राज्यघटनेचे उद्दिष्ट होते. पोलाद, वीज, कोळसा यांचे उत्पादन वाढविणे हा उद्देश होता. औद्योगिक उत्पादन वाढविण्याच्या कार्यक्रमात सरकारी नोकर, शेतकरी, विद्यार्थी, शिक्षक, नोकर, कामगार अशा सर्वांना सहभागी करून घेण्यात आले.

या संविधानाच्या काळात ग्रेट लीप फॉरवर्ड (Great Leap Forward) चे धोरण स्विकारण्यात आले. याला मराठीत 'मोठी झेप' असे म्हणता येईल. माओने घेतलेल्या 'मोठी झेप' याचे परिणाम चांगले निघाले नाहीत. 'मोठी झेप' अपयशी झाल्यामुळे लोकांमध्ये असंतोष वाढला. त्यावर उपाय म्हणून माओंनी सांस्कृतिक क्रांतीचा (Cultural Revolution) नारा दिला. देशाच्या काना कोपऱ्यात सांस्कृतिक क्रांतीचे लोण पोहचविण्यासाठी 'लाल रक्षकांची' (Red Guards) सेना तयार करण्यात आली.

१९७६ साली माओंचा मृत्यू झाला व चीनची पहिली राज्यघटना कालबाह्य झाली.

१९७८ सालची चीनची राज्यघटना :

माओच्या मृत्यूनंतर चीनच्या राजकीय आणि प्रामुख्याने आर्थिक क्षेत्रात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल झाले. माओनंतर चीनची सत्तासुत्रे डेंग झिओपिंग यांच्याकडे आली. त्यांनी चीनमध्ये आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम अंमलात आणण्यासाठी १९७८ चे संविधान निर्माण केले. चीनी नागरिकांना मालमत्ता बाळगण्याची मूलभूत अधिकार देण्यात आला. आर्थिक नियोजन आणि नियंत्रणापासून खुल्या बाजाराकडे चीनची वाटचाल सुरू झाली. विदेशी व्यापार आणि गुंतवणुकीला मोकळीक देण्यात आली. १९७८ पासून ओपन डोर (Open Door Policy) धोरण स्विकारण्यात आले. याला मराठीत मुक्तव्दार धोरण असे देखील म्हणतात.

१९८२ सालची (प्रचलित) चीनची राज्यघटना :

४ डिसेंबर १९८२ साली चीनमध्ये नवी राज्यघटना अंमलात आणली गेली. यावर तात्काळीन अध्यक्ष डेंग झिओपिंग यांच्या विचारांचे प्रभाव होता. मार्क्सवादी दृष्टीकोनात 'संविधान हे साध्य नसून ते एक साधन आहे' असे मानलो जाते. त्यामुळे चीनच्या राज्यघटनेत वारंवार बदल झालेले दिसून येतात. चीनमध्ये संविधान हे पक्षाच्या शिखर पातळीवरील नेत्याने निर्धारित केलेली उद्दिष्टे व कार्यक्रम अंमलात आणण्याचे साधन आहे. साम्यवादी पक्षाच्या नेतृत्वात बदल झाला की संविधानात बदल होतो.

१९८२ ची म्हणजे प्रचलित असणाऱ्या संविधानाची काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला असता आपणांस चीनमधील संविधानवादाची ओळख होणार आहे.

- १) लिखित व निर्मित संविधान : १३८ कलमांचा समावेश असणारे हे एक हायब्रीड स्वरूपाचे संविधानाचे आहे. यात १९५४ व १९७८ च्या चीनमधील तरतूदीचे मिश्रण पहावयास मिळते. वर्ग संघर्षपेक्षा विकासाला केंद्र बिंदू मानून या संविधानाची निर्मिती करण्यात आली आहे.
- २) संविधानाचा उद्देश : मार्क्सवाद, लेनिनवाद व माओवाद या साम्यवादी विचारसरणीतील महत्त्वपूर्ण विचार, तत्वे व सिद्धांत यांचे वर्णन संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत केले आहे. समाजवादी व्यवस्थेचे आधुनिकीकरण घडवून आणण्यावर लक्ष केंद्रीत करणे हा या राज्यघटनेचा उद्देश आहे.
- ३) लवचिकता : संविधानात बदल करण्याचा अधिकार स्थायी समिती (Standing Committee) व राष्ट्रीय जनकाँग्रेस (National People Congress) यांना आहे. राष्ट्रीय जन काँग्रेसमध्ये २/३

बहुमताने ठराव मंजूर करून राज्यघटनेत बदल करण्यात येतो. एकाच पक्षाची सत्ता असल्याने ही बाब कठीण नाही.

- ४) **जनतेची लोकतांत्रिक हुकूमशाही** : चीनच्या राज्यघटनेच्या पहिल्या कलमात चीन समाजवादी राज्य (Socialist State) म्हणून घोषित केले गेले आहे. जनतेची लोकतंत्रात्मक हुकूमशाही हे चीनचे वैशिष्ट्य आहे. चीनची सत्ता ही देशातील कामगार आणि शेतकरी यांना देण्यात आल्याचे घोषित करण्यात आले आहे.
- ५) **समाजवादी अर्थव्यवस्था** : प्रमुख उत्पादनांच्या साधनांवर राज्याची मालकी प्रस्थापित करण्यात आली आहे. उद्योग, वनसंपत्ती, वाहतूक, खाण इ. उत्पादन साधनांवर राज्याची मालकी प्रस्थापित करण्यात आली आहे. शेत जमिनीवर शासनाची अथवा सामुहिक मालकीची तरतूद करण्यात आली आहे. शेती भाडेतत्वावर अथवा मोफत कसण्यासाठी दिली जाते.
- ६) **मूलभूत अधिकार व कर्तव्ये** : चीनच्या राज्यघटनेने आपल्या नागरिकांना पुढील मूलभूत हक्क देवू केले आहेत.

- १) समानतेचा हक्क
- २) भेदभाव मुक्त जीवन जगण्याचा हक्क
- ३) काम करण्याचा हक्क
- ४) विश्रांती होण्याचा हक्क
- ५) निवृत्त होण्याचा हक्क
- ६) वृद्धापकाळात किंवा आजारपणात भौतिक मदत मिळण्याचा हक्क
- ७) सामाजिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक स्वातंत्र्याचा हक्क
- ८) महिलांना पुरुषांच्या समानतेचा हक्क
- ९) विवाह व कुटुंबिक जीवनाचा हक्क
- १०) धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क

चीनी नागरिकांचे कर्तव्ये :

- १) राज्यघटनेचे संरक्षण करणे.
- २) राष्ट्राच्या ऐक्याचे रक्षण करणे.
- ३) कर भरणे.

- ७) **एकगृही कायदेमंडळ** : चीनमधील कायदेमंडळास राष्ट्रीय जनकाँग्रेस (National Peoples Congress) असे संबोधले जाते. हे कायदेमंडळ एकगृही आहे. याची सदस्यसंख्या ३००० पेक्षा जास्त आहे या राष्ट्रीय जन काँग्रेसची एक स्थायी समिती (Standing Committee) आहे. यात निवडक २०० सदस्य असतात. कायदेनिर्मिती करणे हे या संस्थेचे महत्त्वाचे काम आहे.
- ८) **राज्यपरिषद** : चीनमधील कार्यकारी मंडळाला राज्यपरिषद (State Council) असे म्हणतात. पंतप्रधान व हा राज्यपरिषदेचा प्रमुख असतो. याशिवाय उपपंतप्रधान व मंत्री यांना मिळून राज्यपरिषदेमध्ये सुमारे १० ते १०० लो असतात.
- ९) **सर्वोच्च जनन्यायालय** : हे चीनमधील न्यायालय आहे. परंतु ते स्वायत्त नाही. प्रोक्युरेटोरेट हे चीनच्या न्यायव्यवस्थेमधील महत्त्वाचे पद आहे विविध स्तरावर हा अधिकारी न्यायदानाचे काम करतो.
- १०) **एकात्म केंद्री शासन व्यवस्था** : चीन भौगोलिक व लोकसंख्या दोन्ही दृष्टीने विशाल देश आहे. परंतु चीनमध्ये संघराज्य व्यवस्था नाही. एकात्म शासन पद्धतीचा चीनच्या राज्यघटनेने स्विकार केला आहे. चायनिज कम्युनिस्ट पार्टी (CCP) या एकमेव पक्षाचे अस्तित्व चीनमध्ये आहे. शासनाच्या सर्व संस्थांवर या पक्षाचे नियंत्रण पहावयास मिळते. त्यामुळे चीनमध्ये लोकशाही केंद्रीकरण दिसून येते.

अशा प्रकारे चीनमधील संविधानवाद हा इंग्लंड, अमेरिका व भारत यांच्यातील संविधानवादापेक्षा वेगळा आहे. एवढेच रशियामधील संविधानवाद व चीनमधील संविधानवाद यांच्यात देखील अंतर आपणांस पहावयास मिळते. १९४९ पासून आजपर्यंत चीनच्या संविधानात काळानुरूप बदल होत गेल्याचे स्पष्ट होते.

२.३ सारांश :

घटनावार हा शासनाची सत्ता नियंत्रित करण्याची एक राजकीय व्यवस्था आहे. इ.पूर्व. काळापासून घटनावादाचे संदर्भ सापडतात. तथापि, आधुनिक काळातील घटनावादाची सुरुवात इंग्लंडमध्ये १४ व्या शतकानंतर सुरू झाला. १७ व्या शतकात इंग्लंडमधील आणि १८ व्या शतकाच्या शेवटी अमेरिकेमधील घटनावादाचा विकास झाला. २० व्या शतकात भारतासह इतर अशिया व अफ्रिका खंडातील देशांमध्ये घटनावादाचा विकास झाला. चीनमध्ये १९५० नंतर घटनावादाचा विकास झाला. या तीनही देशातील राज्यघटना समजण्यासाठी तेथील व्यवस्था समजावून घेणे आवश्यक आहे. पुढील शासनाची संरचना इंग्लंड, अमेरिका व चीनमधील घटनावादाचे स्वरूप स्पष्ट करते.

शासन संघटन

	इंग्लंड	अमेरिका	चीन
कायदे मंडळ	पार्लमेंट - हाऊस ऑफ लॉर्ड्स. हाऊस ऑफ कॉमन्स	काँग्रेस -सिनेट -प्रतिनिधीगृह	राष्ट्रीय जनकाँग्रेस

कार्यकारी मंडळ	राजा (राजपद) पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ	अध्यक्ष व त्याचे सेक्रेटरी	अध्यक्ष पंतप्रधान राज्यपरिषद
न्याय मंडळ	हाऊस ऑफ लॉर्डस (लॉ लॉर्डस)	सुप्रीम कोर्ट	सर्वोच्च जनन्यायालय

२.४ परिभाषिक शब्द :

संघराज्य : जेव्हा शासनाचे अधिकार केंद्र शासन व राज्य शासन यांच्यात घटनात्मक पद्धतीने विभागले जातात तेव्हा त्यास संघराज्य असे म्हणतात. उदा. अमेरिका.

परिदृढ : राज्यघटनेत बदल करण्याची प्रक्रिया जेव्हा कठीण असते, तेव्हा त्यास परिदृढ राज्यघटना असे म्हणतात.

टोपन डोअर पॉलीसी : १९७८ साली चीनने स्वीकारलेले आर्थिक धोरण.

२.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न :

रिकाभ्या जागी योग्य शब्द लिहा.

- १) यांच्या मते 'राज्यघटनेशिवाय राज्य असू शकत नाही राज्यघटनेशिवाय राज्य म्हणजे बेबंदशाही होय.
(अब्राहम फिंकन/जेलिक)
- २) साली अमेरिकेची राज्यघटना निर्माण करण्यात आली.
(१७८९/१६८८)
- ३) १६८८ साली इंग्लंडमधील राज्यक्रांतीला या नावाने ओळखले जाते.
(रक्तरंजीत क्रांती/रक्तविरहीत क्रांती)
- ४) चीनमधील एकगृही कायदेमंडळाला या नावाने ओळखले जाते.
(काँग्रेस /राष्ट्रीय जनकाँग्रेस)
- ५) चीनची प्रचलित राज्यघटना साली आमलात आली.
(१९८२/१९४९)
- ६) राज्य परिषद हे चीनमधील आहे.
(कायदेमंडळ/कार्यकारीमंडळ)
- ७) हे इंग्लंडच्या राज्यघटनेचे वैशिष्ट्य आहे.
(अध्यक्षीय शासन पद्धती/संसदीय शासन पद्धती)

८) ताठर राज्यघटना हे राज्यघटनेचे वैशिष्ट्ये आहे.

(इंग्लंडच्या/अमेरिकेच्या)

२.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे :

- १) जेलिक २) १७८९ ३) रक्तविरहीत क्रांती ४) राष्ट्रीय जन काँग्रेस
- ५) १९८२ ६) कार्यकारी मंडळ ७) संसदीय शासन पद्धती
- ८) अमेरिकेच्या

२.७ सरावासाठी प्रश्न

खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- १) ब्रिटीश घटनावादाचा विकास - याचा आढावा घ्या.
- २) अमेरिकन घटनावादाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) चीनमधील घटनावादाची धारणा स्पष्ट करा.
- ४) राज्यघटनावाद म्हणजे काय? त्याची ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ :

- १) येरणकर, श्रीराम 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण' (२००५) साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- २) पाटील, विलास, 'निवडक राज्यघटना' (१९९३) मेहता पब्लीशिंग हाउस, पुणे.
- ३) पाटील, बी. बी. 'बी.बी.', 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण' (२००९) फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ४) लोटे, रा.ज., 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण' पिंपलापूरे पब्लीशर्स, नागपूर.
- ५) Johar J. C. 'Comparative Politics' (2000) Sterling Publication, Delhi.
- ६) Gokhale B.K. 'Political Science' (1970) A. R. Seth and Co., Mumbai.
- ७) Mahajan, V.D., 'Select Modern Government' (1985) S. chand & Co. New Delhi.

